

Розділ VIII

ПАМ'ЯТКИ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 24(477).911.37.658.21

М.Ю. ТЯМІН

Історія розвитку гірничодобувного району на прикладі Кривого Рогу

В статті розглядається початок колонізації земель Криворіжжя за часу козаччини, історія їх подальшого розвитку як гірничодобувного району.

Ключові слова: запорізькі козаки, заселення, гірничодобувний район.

Кривий Ріг – одне з унікальних історичних міст України, потужний індустріальний центр і залізничний вузол. Зараз – районний центр Дніпропетровської області. Місто займає провідне становище в економіці України, що обумовлене географо-геологічними характеристиками, рівнем розвитку промисловості, кількістю населення міста.

Ландшафти сучасної території Кривого Рогу з давнього часу були надзвичайно мальовничі. Місцевість розташована у степовій зоні Придніпровської височини та Причорноморської низовини у верхів'ях р. Інгулець при впадінні в неї р. Саксагань. Місто знаходиться в межах Криворізької структури, яка має унікальні запаси залізної руди.

Завдяки сприятливим кліматичним умовам територія міста була заселена здавна. Про це свідчать археологічні знахідки, що відносяться до ранніх періодів розвитку людства.

Слід зауважити, що територія Криворіжжя з VII–III ст. до н.е. була заселена скіфами (курган Розкопана Могила біля селища Рахманово, Південний гірничозбагачувальний комбінат). Саме скіфи почали займатися розробкою залізних руд на берегах рік Інгулець і Саксагань. У Дубовій та Червоній Балках знайдено залишки плавильних печей, які скіфи використовували для виробництва зброї та предметів побуту [2]. У такий спосіб скіфи започаткували тут виникнен-

ня елементів індустріального ландшафту. Більш пізні народи, що населяли Криворіжжя, ймовірно, не займалися гірничодобувним промислом. У всякому разі, поки залишки такого промислу не знайдені.

З середини XII ст. Криворіжжя входило до складу монголо-татарської держави – Золотої Орди і до початку XV ст. залишалось територією кочівництва спочатку половців, а потім буджацьких татар.

У XV–XVIII ст. Криворіжжя належало до земель Війська Запорізького Низового, хоча після народно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького було приєднане до Російської імперії за виключенням невеликого проміжку часу з 1711 до 1734 р., коли ця територія формально належала до Османської імперії [2, с. 5]. На той час Росія не втручалася в заселення краю, оскільки козаки боронили її землі від нападів кочівників. Землі відзначалися унікальними природними умовами.

Колонізація краю запорізькими козаками розпочалася, здебільшого, з початку XVII ст. На землях Криворіжжя поступово виростали окремі житла запорізьких козаків – курені, бурдюги, зимівники, які стали основою поселень, що пізніше увійшли до складу сучасного м. Кривий Ріг [1].

Курені як примітивне козацьке житло розташовувалися на берегах річок, у ярах і байраках, де зручно було займатися рибальством і мисливством.

Бурдюги – житло одиноких козаків, які шукали усамітнення розташовувались, як правило, серед степу. Вони будувалися досить просто: виривалась яма, ставились чотири стінки з хмизу, обгортались землею, обліплювались глиною з кізяками, обставлялись кураєм, робився дах. У бурдюзі – як і в курені – не було димаря. Також не було й груби, а була «мечеть»: на кшталт печі, низенька, зроблена з каменю. Тут пекли хліб. Поряд робили «кабицю», де варили трави. Коли запалювали «мечеть», то каміння розігрівалося до почервоніння, приміщення швидко нагрівалося достатньо, щоб пережити будь-які морози [1; с. 6].

У бурдюзі вікна були маленькі у вигляді тарілочок, зроблені з поганького рябого зеленого з камінцями скла. Рами склалися з чотирьох трісочок. У деяких бурдюгах висіла на стінах зброя, на покутті стояли розмальовані образи, понад стінами стояли лави й ослінчики. Іноді бурдюг був висланий килимом. Такі бурдюги були розкидані між зимівників і не замикалися. Подорожній міг вільно сюди заходити; іноді господар залишав на столі страви для подорожнього [1; 4; 6;].

Крім куренів і бурдюгів були в запорожців зимівники за типом хуторів або постійних дворів. Тут містилася хата й господарчі споруди [1;6].

Опис зимівників, збудованих за типом невеликих хуторів, наводить у I томі «Історії Запорозьких козаків» Д.І. Яворницький [6, с. 250–251]. Так, у кожному зимівнику містилося 2–3 хати й різноманітні господарчі будівлі. Хати будувалися або з колод у вигляді зрубу або з хмизу, потім стіни обмазувалися кізяками та глиною, дах робили з очерету.

Кожна хата мала посередині кімнату й комірчину. Хати ставилися посеред двору, обнесеного плетеним тином або частоколом.

До господарчих споруд відносились: сараї для худоби, комори, стайні, лохи, зимівники для бджіл. При таких зимівниках господарі обов'язково тримали коней і худобу. Біля зимівника іноді будувався млин. Зимівники рідко будувалися одним господарем, частіше 3–4 господарями. У кожного господаря було 3–4 або 5–6 козаків, а при них – з десяток молодиків з управителем. Тут проживали, здебільшого, сімейні запорожці, або ті, що покинули службу на Січі.

Офіційно такі козаки називалися «сиднями» чи «гніздюками». Вони, не дивлячись на те, що були одружені, у виняткових випадках призивалися на військову службу. Крім того, також викликалися для охорони кордонів, лагодження на Січі куренів, будівництва артилерійських або інших споруд.

Однак, головним їх обов'язком було забезпечувати провіантом січових козаків. Вони обробляли землю, розводили коней, худобу, займалися заготовлею сіна на зиму, мисливством, рибальством, бджільництвом, вели дрібну торгівлю, утримували поштові станції. Велику частину продукції та виробів козаки поставляли до Січі, невелику частину залишали для сім'ї та подорожніх. Такі зимівники були у Веселих Тернах, Кривому Розі, селищі Зеленому, вздовж рік Інгулець і Сакагань, на Карачунах, у Вечірньому Куті. Це були житла запорожців, дозвіл на розміщення та будівництво яких давала Запорізька Січ [6].

Через землі запорізьких вольностей проходили шляхи до Криму, Туреччини, Росії, Азовського та Чорного морів. Самими відомими були Муравський і Чорний (Польський або Шпаків) шляхи. Західною околицею запорізьких вольностей проходили Крюківський, Кримський, Переволочанський, Микитенський, Кизикерменський шляхи. Крім цього були ще Коржів і Сакаганський шляхи [6, с. 67]. Муравський шлях, що йшов із Московії, від Тули повз Курськ, Белгород і Слобожанщину, потім на Запоріжжя, далі – через ріки Самару, Вовчі Води та Конку, нижче виходив за межі козацьких земель і тягнувся до Перекопу. Чорний (Польський, Шпаків) шлях починався в глибині Польщі та йшов через Львів, проходив поблизу Умані, на Торговище, через р. Синюху, входив до земель запорізьких вольностей і проходив за р. Буг (Південний Буг) до шляху Кервань–Іоль.

Кизикерманський шлях проходив від Кременчука на Жовте, Курячу Балку, Недайводи, далі вододілами рік Сакагані й Інгульця йшов на Кривий Ріг. Уздовж Інгульця через Давидів Брід у Кизикермень на р. Дніпро та на Кримський шлях [6, с. 67].

Таким чином зароджуються елементи т.зв. транспортних ландшафтів, що утворюються внаслідок трасування шляхів.

Коли після битви під Жовтими Водами з польським військом С. Потоцького повсталі козаки та селяни під проводом Богдана Хмельницького йшли

Кизикерманським шляхом, вони зупинялися біля корчми, де ріс терен. Відтак селище, що знаходилося на півночі сучасного Кривого Рогу дістало назву Веселі Терни [2; с. 5]. Наявність корчми свідчить про те, що на той час тут уже існував зимівник, який став основою формування селища [2; с. 5]. Д.І. Багалій у своїй праці «Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку» наводить данні щодо кількості зимівників, зокрема з початку XVII ст. Вздовж Інгульця зимівників було 11, куренів – 4 та 1 – для кордонних військових команд [1]. Д.І. Яворницький також указує на те, що вздовж Інгульця та Саксагані були розміщені запорізькі зимівники [6].

До одного з найбільш ранніх відноситься зимівник у селищі Зеленому. Як указує Д.І. Яворницький, тут вже в 1750–1755 роках існувала церква на честь Св. Петра і Павла, парафія якої був досить великою і простягалася більш, ніж на 50 верст від р. Зеленої до р. Жовтої [6, с. 278]. Це підтверджує, що зимівник виник набагато раніше, орієнтовно біля старого козацького кладовища. За припущенням Д.І. Яворницького, земля запорізьких вольностей у 1734 р. була розділена на паланки. «Паланка» у перекладі з турецької означає «невелика фортеця». У запорожців під «паланкою» розуміли центральне управління, повіт запорозьких вольностей. Центром паланки був двір із різними будівлями, відмежованими палісадниками.

Територія Південної України в 30-ті – середині 70-х років XVIII ст. була розділена саме на такі паланки [4].

На Лівобережжі містилися Протовчанська, Орільська, Самарська, Кальміуська паланки з фортецями:

– уздовж Української лінії (Борисо-Глібська, Лівенська, Василівська, Ряска, Св. Федора, Козловська, Св. Анни, Орловська, Св. Парасковії, Єфремівська, Св. Олексія, Св. Михайла, Слобідська, Тамбовська, Св. Петра);

– уздовж кордону з татарськими ордами (Микитівська, Григорівська, Кирилівська, Олексіївська, Захаріївська) та укріпленими містами – Царичанка, Козловська;

– уздовж Дніпра – Переволочна, Орлик, Новобогородицьк, Олександрівське;

– біля впадіння р. Кальміус в Азовське море – Домаха;

– біля впадіння р. Берда – Петрівська;

– уздовж р. Сіверський Донець – Ізюм, Маяк, Райгородок;

– біля торської лінії – Тор.

На Правобережжі були розміщені Бугогардівська, Кодацька, Інгульська, Прогноївська паланки з фортецями на Дніпрі – Ст. Кодак, Кам'янська Січ, Кизикермен, Олександрів Шанець, Кінбурн; на перекопському перешийку – Перекоп; на Південному Бузі – Гард. Окрім того, вони мали укріплені міста:

– на Дніпрі – Нова Січ, Стара Січ, Крюків;

– біля впадіння в Чорне море Південного Бугу – Очаків;

- на р. Синюха – Орлів, Новоархангельськ;
- на внутрішніх сухопутних шляхах – Новомиргород і Св. Єлизавети.

На Правобережжі також знаходилися землі Новослобідського козацького полку та Нова Сербія, на Лівобережжі – Слов'яносербія між Сіверським Дінцем і р. Білою з укріпленим містом Бахмут.

Слід зазначити, що землі Нової Сербії, що мала назву «Задніпровські місця» [4; с. 58–59] з 30-х років XVIII ст. заселялися українцями, переважно вихідцями з Полтавського та Миргородського полків. За указами російського уряду в 1751–1752 роках ці землі було відведено для розселення іноземців і названо Новою Сербією. Українцям було запропоновано переселитися на старі місця в межах Миргородського та Полтавського полків, а свої будинки продати сербам. Оскільки більшість родин не захотіло переселитися, то щоб запобігти переселенню їх на Запорізьку Січ їм були виділені землі в двадцятиверстовій смузі південніше Нової Сербії.

Для заселення іноземців – переселенців з Австрії в 1753 р. були виділені землі між ріками Бахмутом і Луганню, а населення, що проживало тут (переважно вихідці зі Слобідської України) передбачалося перевезти на старі місця. Так була утворена Слов'яносербія. Враховуючи те, що іноземців (сербів, хорватів, болгар) тут оселилося небагато, влада до населення, що мешкало на цій території до утворення Слов'яносербії поставилася лояльно [4; с. 60].

Сучасна територія м. Кривий Ріг належала частково до Бугагардівської паланки, головне місто якої Гард знаходилося на р. Буг та Інгульської (Перевізницької), центр якої – Перевізка чи Кам'янка, – тобто в обох випадках центр паланок знаходилися поза межами сучасного Кривого Рогу.

На території Інгульської паланки містилися поселення та зимівники Кривий Ріг, Шестерня, Тернівка, Ракове [6, с. 160]. За розвідками В.В. Тітова відомі зимівники Андрія Ляха на Карачунах, Вечірньому Куті, а також досліджені О.М. Подем фортифікаційні укріплення козаків в урочищі Дубова Балка. Відтак, вважаємо, що початок сучасного Кривого Рогу поклали якраз указані запорізькі зимівники.

У 1775 р. після підписання мирних угод за наслідками війни між Туреччиною і Росією Запорізьким кошем були встановлені додаткові 4 поштові гони. Слід зазначити, що поштові гони були відкриті наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст. Третій поштовий гон проходив Кизикерменським шляхом. Одними зі станцій цього поштового тракту були Кривий Ріг й Інгулець, де вже існували зимівники та поселення [6, с. 459–460]. Після ліквідації Запорізької Січі в 1775 р. колонізація краю продовжується шляхом роздачі земель російським поміщикам і військовим чинам, розселення сербів, утворення німецьких колоній.

Точна дата виникнення поселення Кривий Ріг не встановлена. Згідно з «Історією Херсонської єпархії» тут у 1763 р. була освячена церква Св. Миколая. Це свідчить про те, що на той час поселення вже існувало [6].

Щодо назви міста, то є різні версії. За однією – назва пов'язана з іменем козака Рога, який згідно з переказами втратив у боях одне око або був кривий і заснував поселення в цій місцевості. Можливо назва міста ототожнюється з іменем козака Івана Рога, який у 60–70 роках XVII ст. обирався отаманом Запорозької Січі. Проте, урочище Кривий Ріг у документах Запорізького Коша значилося ще до виникнення поселення. Тому є інша версія виникнення назви сучасного міста. Місцевість на злитті рік Саксагані й Інгульця утворювала довгий мис у вигляді рогу. В подальшому ця місцевість стала ядром міста Кривий Ріг [5; с. 5]. Урочище Кривий Ріг виникло внаслідок непереможних сил природи. Це місце злиття Саксагані й Інгульця (історичне русло, стара назва – Вовче горло). Згідно карти Беєра в 1779 р. існувало 2 рукави Саксагані, між якими був розташований острів (сучасна територія парку ім. газети «Правда»). В 1781 р. експедиція В.Ф. Зуєва в «Путівнику по Південно-Руському краю» теж зазначала про існування острова. За згадками старожилів, територія колишнього острова залишалася заболоченою до 30-х років XX ст., а у «Вовчому горлі» існували сильні водоверті, в які за часу козаччини потрапили татари й майже всі загинули; іноді тут навіть гинули діти місцевого населення. Такі процеси є свідченням молодого річища, в якому продовжувалося формування русла ріки. Згідно версії В.Л. Казакова, саме з цим місцем пов'язана назва Кривий Ріг. Ріг в українській мові – мис, виступ берега. Зрозуміло, що він зазвичай є кривим, але ще більше викривити його та вирізнити між іншими міг такий прорив, що відбувався на історичному відрізку часу (5–6 років). Такий процес є типовим для розвитку річок, але не повсякденний. Враховуючи, що через територію Кривого Рогу проходили давні шляхи, подібне природне явище не могло лишитися поза увагою наших предків і цілком могло стати причиною до назви урочища та міста загалом.

У 1775 р. через Кривий Ріг був влаштований поштовий тракт Кременчук-Кінбурн-Очаків, відкрита поштова станція та для її обслуговування поселено 5 козаків. Таким чином виник транспортний антропогенний ландшафт.

Того ж 1775 року землі Криворіжжя були включені до Новоросійської губернії [5]. Південна частина Криворіжжя відійшла до Херсонського повіту. В 1783 р. на місці Інгульського повіту був утворений Криворізький повіт, що належав до Новоросійської губернії, до якого входило 137 населених пунктів із населенням більше 40 тис. осіб.

У 1783 р. було створене Катеринославське намісництво, до складу якого входили колишні території Азовської та Новоросійської губернії. Відтак, тепер Криворіжжя адміністративно підпорядковувалося Катеринославському та Херсонському повітам. У 1795 р. Херсонський повіт був підпорядкований Вознесенському намісництву. В 1796 р. Катеринославське намісництво реорганізували в Новоросійську губернію. Відтоді північні райони сучасного Криворіжжя були підпорядковані Новоросійській губернії, а південні –

Херсонській. У 1802 р. на території Новоросійської губернії були створені Миколаївська, Катеринославська і Таврійська губернії: північ Криворіжжя потрапило до Катеринославської губернії, південь – до Миколаївської (яка наступного року була перейменована на Херсонську).

У 1805 р. був створений Верхньодніпровський повіт, до складу якого були включені землі північного Криворіжжя до сучасної станції Мудрьона. На початку 90-х років XIX ст. сучасне Криворіжжя належало до Херсонського, Олександрійського, Верхньодніпровського повітів. До Херсонського повіту належали землі Криворізької та Широківської (сучасного Інгулецького гірничо-збагачувального комбінату) волостей. До Олександрійського – Мусіївська, Софе-Гейківська, Григорівська волості; Верхньодніпровського – Веселотернівська, Ганнівська, Лозуватська й Ордовасилівська волості. У 1896 р. Криворізька волость мала площу 385,9 кв. верст, де містилося 2 тисячі дворів й проживало 14,2 тис. осіб.

Кривий Ріг став центром 4-ої земельної дільниці, що включала Криворізьку, Новомиколаївську, Широківську волості, Інгулецьку та Новожиитомирську єврейські колонії. До Криворізької волості входили 24 населених пункти, до Веселотернівської – 8 сіл.

У 1919 р. до Криворізького повіту входило 9 волостей; Криворіжжя ввійшло до Катеринославської губернії. З березня 1923 р. до лютого 1932 р. м. Кривий Ріг був центром Криворізького округу в складі УСРР. З 1932 р. й дотепер – районний центр Дніпропетровської області.

Як бачимо, саме Запорізька Січ слугувала основою заселення Степової України, зокрема Криворіжжя.

У другій половині XVII ст. почалося дослідження залізних руд Криворіжжя. В 1774 р. тут побував академік Й. Гюльденштедт і зробив перший науковий опис регіону. В 1781 р. ці місця відвідав академік В.Ф. Зуєв. У 1781 р. професор Леванов знайшов у Кривому Розі зразки срібної та залізної руди, мармуру і порфіру. В 1799 р. наявність залізних руд у цьому районі підтвердив В.В. Измайлов, який за дорученням Великої Петербурзької академії наук здійснював дослідження на території Криворіжжя. У 1791 р. вийшла книга Й. Гюльденштедта «Подорож через Росію й у Кавказьких горах», яка містила опис Криворіжжя. Велике родовище граніту й вапняку в Кривому Розі визначив академік П.С. Паллас.

У XIX ст. дослідження корисних копалин Криворіжжя здійснювали вчені М.П. Барборгі де Марні, Й. Гюльденштедт, П. Паллас, П. Кульшин, М. Клемм й інші. В 1874 р. лейтенант Г. Федосєєв дослідив південні родовища залізної руди, капітан-лейтенант Л. Семечкін – усю територію рудоносного краю. В 1878–1879 р. тут працював гірничий інженер С. Конткевич.

У 1802 р. вийшла книга професора В. Измайлова «Подорож у полуденну Росію в 1799 р. у листах, виданих Володимиром Измайловим». У 1803 р.,

відповідно до повідомлення Л. Семечкіна, на околиці Кривого Рогу дослідження здійснював берггемворен Василь Пиленко, який «у достатку знаходив залізні руди біля Кривого Рогу та біля с. Шестерні».

Граф К.Г. Розумовський, подорожуючи в 1816 р. Південною Росією у своїх нотатках згадує криворізькі вапняки.

За дорученням Новоросійського генерал-губернатора в 1836–1838 роках дослідження різноманітних корисних копалин проводив Л. Кульшин. У 1869 р. вийшов друком геологічний нарис Херсонської губернії М. Барботі де Марні, про який капітан-лейтенант Л. Семечкін писав, що його складено «винятково на працях Л. Кульшина» («Записки капитан-лейтенанта Семечкіна» у «Виданні Товариства гірських інженерів», СПб., 1900, № 7).

З 1866 р. розпочалася розробка залізних руд лише після того, як випускник Дерпського університету О.М. Поль під час археологічних пошуків стародавніх поселень виявив разом із рудознавцем Й.І. Пузино в Дубовій Балці поклади залізної руди. В 1872 р. він запросив у Росію для консультації професора Л. Штріппельмана, який підтвердив величезні багатства краю. В 1873 р. у с. Олександрів Дар (Рахманівка) Г. Федосєєв відкрив поклади марганцевої руди. О.М. Поль взяв у оренду на 99 років криворізькі рудничні землі. Всі намагання організувати в Росії товариство для розробки копалин не мали успіху. В 1875 р. О.М. Полю вдалося створити в Парижі «Акціонерне товариство залізних руд Кривого Рогу», яке в 1881 р. починає розробку першого в Криворіжжі Саксаганського рудника (зараз рудник ім. Дзержинського). Відтак, *з'являються гірничопромислові ландшафти*.

У 1878 р. дослідження корисних копалин проводили гірничі інженери С. Конткевич, Н. Шимановський, В. Донгер.

За ініціативою О.М. Поля впродовж 1881–1884 років була збудована Криворізька (пізніше Катерининська, зараз Придніпровська) залізниця, що з'єднала криворізький басейн із Донецьким регіоном і Придніпров'ям. Вона зіграла значну роль в економічному розвитку Криворіжжя. Так виникають т.зв. *транспортні (залізничні) ландшафти*.

Уздовж лінії, де проходила залізниця, геологічні дослідження здійснював В. Донгер. У 1881 р. в «Південноросійському гірському листку» (т. II, с. 25) у статті «Приємні новини в Кривому Розі» повідомлено про початок видобутку залізних руд.

У 1880 р. виходить робота С. Конткевича «Геологічний опис Кривого Рогу» в Гірському часопису. У 1882 р. за проектом інженера Белелюбського розпочато спорудження мосту через Інгулець.

У 1884 р. Товариством Брянського заводу прийнято рішення про будівництво металургійного заводу для переробки залізних руд (Олександрівський, потім Південний). У 1885 р. відкрито рудники на орендованих землях землевласників Голковської (Артемівський) і Ростковської (Жовтневий), розпо-

чалися роботи на Лихманівському руднику біля с. Гданцівка на орендованих Новоросійським рудником землях у селянина Лихмана.

У 1886 р. відкрито рудник Юзівський (нині—ім. Фрунзе) Новоросійського товариства. Того ж року Південно-Російське Дніпровське товариство орендувало землю в поміщиці Ростковської й відкрило тут рудник; Брянське товариство взяло в оренду землі поміщика П.Г. Харченка й заснувало Олександрівський рудник.

У 1888 р. вийшла стаття М.Ф. Шимановського «Залізні руди та рудники Кривого Рогу» (Гірничозаводський листок, № 6). На землях адмірала Корецького з 1888 до 1892 р. діяв рудник Брянського товариства. У 1888 р. було засноване «Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство». Для доставки руди до Катерининської залізниці Новоросійське товариство збудувало кінну залізницю системи «Дековіль», довжиною 9 верст (9,5 км).

У 1890–1892 роках коштом товариства залізних руд був збудований Гданцівський чавунно-ливарний завод (зараз Криворізький завод гірничого машинобудування). Він ознаменував зародження нової галузі економіки в регіоні – металургії, що з часом стала провідною, та започаткував виникнення *промислових ландшафтів*.

Так у 90-х роках XIX ст. почався промисловий підйом, який дістав назву «Залізна лихоманка». Кривий Ріг став лідером гірничорудної промисловості Російської імперії. Проте, на початку XX ст. залізорудна промисловість Криворіжжя опиняється у стані кризи, яка, щоправда, вже з 1910 р. змінюється новим піднесенням.

У 1930 р. був закладений один із найвизначніших промислових об'єктів, який відіграє значну роль в індустріальному ландшафті міста – Криворізький металургійний завод (Державний гірничо-збагачувальний комбінат «Криворіжсталь»; Міттал Стіл Кривий Ріг). У зв'язку зі спорудженням цього підприємства у 1932 р. було розпочато будівництво Карачунського водоймища (закінчено в 1959 р.), площею 4,4 км². Береги його були засаджені лісами (з 1972 р. вважається пам'яткою природи). На початку 1930-х років у середньому каскаді р. Саксагань у зв'язку з будівництвом електростанції закладене Кресівське водоймище площею 2,1 км², яке регулює поверхневі стоки з метою захисту залізорудних розробок. У 1944 р. спецзагін 37А під керівництвом Шурупова врятував дамбу водосховища від вибуху (цьому присвячено споруджений тут пам'ятник).

Таким чином, завдяки інженерно-технічним рішенням виникли антропогенні *індустріальні ландшафти*, що мали історичне значення.

Під час Другої світової війни, коли наближався фронт, почалася евакуація устаткування заводів і рудників у Нижній Тагіл, на рудники Сибіру й Уралу (Високогірський, Бокальський, Благодатний) [2. с 402]. Перед окупацією всі рудники були зруйновані. Після визволення міста від німців 22–23 лютого

1944 р. розпочалася відбудова Кривого Рогу, спорудження нових промислових об'єктів, житлових і громадських комплексів. Уже в 1945 р. було відбудовано 32 шахти, в 1946 – відбудовано та споруджено 11 великих і середніх шахт. Стали до ладу металургійний і коксохімічний заводи, завод «Комуніст» й інші гірничо-збагачувальні комбінати і агломераційні фабрики. В 1950-х роках почали діяти 2 найбільші шахти басейну – Жовтнева (рудник ім. Комінтерну) та Саксагань (рудник ім. Дзержинського), розпочалося видобування бідних руд. У 1953 р. розпочалося будівництво першого гірничо-збагачувального комбінату – Південного. Введена в експлуатацію високовольтна лінія електропередач Каховка-Кривий Ріг, споруджені шахти «Дніпропетровська-Комсомольська 1» та «Дніпропетровська-Комсомольська 2».

Перший повосенний генеральний план м. Кривий Ріг був розроблений інститутом «Діпромiсто» в 1953–1955 роках у межах, які охоплювали центральну частину (основне ядро) та житлові райони Жовтневої та Червоногвардійської групи рудників. Затверджений генеральний план був Радою Міністрів УРСР у 1956 р.

У 1957–1964 рр. згідно з цим основним містобудівним документом Кривого Рогу були збудовані Центральний і Північний гірничо-збагачувальні комбінати, у вересні 1958 р. – домна «Криворізька-Комсомольська».

На початку 1956 р. почалося будівництво (у 1959 р. був уведений в експлуатацію) Новокриворізького гірничо-збагачувального комбінату, був реконструйований Південний комбінат № 1 й інші гірничорудні об'єкти, споруджений Південний гірничо-збагачувальний комбінат № 3. У 1960 р. визначною будовою була доменна піч металургійного заводу ім. Леніна, введені у дію перша черга шахти ім. Фрунзе, 2 мартенівські печі й інші промислові споруди. Так формувалися *індустріальні ландшафти* Кривого Рогу. Шахти й гірничо-збагачувальні комбінати нині відіграють домінуючу роль у ландшафті міста.

Для забезпечення водою промислових підприємств і населення у 1958–61 рр. був споруджений канал Дніпро–Кривий Ріг, *виник новий антропогенний ландшафт*. За цей час також була збудована найпотужніша у світі шахта «Гігант-Глибока» й інші об'єкти промислового, комунального, громадського та житлового призначення.

Таким чином, з VII–III ст. до н.е. – з ранніх скіфських потуг у видобутку та переробці залізної руди – на території сучасного м. Кривий рогу починається історія Криворізького гірничовидобувного району. В другій половині XVII ст. почалися дослідження корисних копалин Криворіжжя. У середині XIX ст. починається видобуток залізної руди. Друга половина XIX ст. характеризується підйомом гірничодобувної промисловості, що відомий як “Залізна лихоманка”.

Виникнення й бурхливий розвиток гірничодобувної промисловості призводить до швидких темпів росту м. Кривий Ріг, селитебних і водогосподарчих ланд-

шафтів його центральної частини та територій навколо видобутку та переробки руди, що в подальшому дало змогу об'єднати їх у єдиний міський організм.

Джерела та література

1. *Багалей Д.И.* Очерки колонизации и быта степной окраины Московского государства / Д.И. Багалей. – СПб., 1887. – 560 с.
2. *Енциклопедія Криворіжжя* у 2-х т. : Т.І. / ред. В. П. Бухтіяров. – Кривий Ріг, 2004. – 699 с.
3. *Мельник О.О.* Исторична хроніка подій м. Кривий Ріг / О.О. Мельник [Електронний ресурс] // Інформаційний портал міста Кривий Ріг [веб-сайт]. – Режим доступу: http://www.kryvyirih.dp.ua/ua/st/pg/241109646590728_s. – Назва з екрану (16.11.2011).
4. *Пірко В.О.* Заселення Степової України в XVI–XVIII ст. / В.О. Пірко. – Донецьк : Український культурологічний центр, 1993. – 124 с.
5. *Історія міст і сіл: Дніпропетровська область.* – К., 1969. – 290 с.
6. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків : У 3-х т. / Д.І. Яворницький ; Т.І. – К., 1990. – 592 с.

Тямин М.Ю. История развития горнодобывающего района на примере г. Кривой Рог

В статье рассматривается начало колонизации земель Криворожья во времена казачины, история их дальнейшего развития как горнодобывающего района.

Ключевые слова: запорожские казаки, заселение, горнодобывающий район.

Tyamin M.Yu. The historical extension of the extract mining industry as an example of Kryvyi Rih

This article describes the beginning of the colonization of Kryvorizhzhya (Kryvyi Rih Area) in times of Zaporozhian Cossacks, the history their extension as the mining industry.

Key words: settlement, Zaporozhian Cossacks, mining, industry.